

Ferencz Győző

„ANNYIT ÉREK ÉN, AMENNYIT ÉR A SZÓ VERSEMBEN”
RADNÓTI MIKLÓS KÖLTÉSZEKÉNEK ÖNSZEMLÉLETE

Salman Rushdie *Képzelt hazák* (Imaginary Homelands) című esszéjét 1982-ben ezekkel a szavakkal kezdi: „Dolgozószobám falán olcsó keretben egy régi fénykép lóg. Egy ház látható rajta, amelybe, amikor a felvételt 1946-ban készítették, még nem születtem bele. Meglehetősen furcsa ház – háromemeletes, ormos építmény cserepes tetővel és két sarkán kerek tornyokkal, mindkettőn csúcsos cserép-kalap. »A múlt idegen ország - szól L. P. Hartley regényének, *A közvetítőnek* híres nyitómondata -, ahol másként csinálják a dolgokat.« De a fénykép azt mondja nekem, hogy fordítsam meg ezt a kijelentést; arra emlékeztet, hogy nekem a jelen idegen és a múlt az otthon, noha az eltűnt idő homályában egy eltűnt városban ez az otthon már régen eltűnt.”¹

A Bombayból elszármazott, Angliában élő író, akinek egyébként valamivel később vallási fanatikusok életveszélyes fenyegetései miatt inkognitóban kellett választott hazájában bujdokolnia, otthonosság és idegenség kettősségében próbálta meghatározni önmagát, és ehhez egy fényképet hívott segítségül. Ugyanezt tette az létezésében fenyegetett Radnóti Miklós is, aki – szemben a világutazó Rushdie-val, aki idegenben volt otthon és otthonában volt száműzött – az otthonában lett száműzött, de nem jutott idegenbe, hogy otthonra leljen. Talán éppen ezért ő elsősorban nem térben, hanem időben tájékozódott visszafelé, amikor önmeghatározásához a falán függő képeket hívott segítségül.

A naplójába 1942. május 17-én bemásolt levelében így írt Komlós Aladárnak, amikor arra adott magyarázatot, hogy miért utasította vissza felkérését (kétszer is), hogy verset adjon az Ararát-almanachba, amely a zsidótörvényekkel fenyegetett zsidó identitás megőrzését tekintette céljának: „Hogy is kezdjem... A szobám falán három »családi kép«

¹ „An old photograph in a cheap frame hangs on a wall of the room where I work. It’s a picture dating from 1946 of a house into which, at the time of its taking, I had not yet been born. The house is rather peculiar – a three-storeyed gabled affair with tiled roofs and round towers in two corners, each wearing a pointy tiled hat. ‘The past is a foreign country,’ goes the famous opening sentence of L. P. Hartley’s novel *The Go-Between*, ‘they do things differently there.’ But the photograph tells me to invert this idea, it reminds me that it’s my present that is foreign, and that the past is home albeit a lost home in a lost city in the mists of lost time.” Rushdie 1991, 9.

van, három fényképmásolat. Barabás egyik meglehetősen ismeretlen Arany-festményének másolata, ugyanerről a festményről külön a fej, és Simó Ferenc egy nemrégiben fölfedezett festményének másolata az öreg Kazinczyról. A Kazinczy-képről csaknem mindegyik »nem bennfentes« látogatóm, de az Aranyról is sokan (nem a közismert, népivé stilizált arc) megkérdezik: »a nagybátyád?« vagy »a rokonod?« *Igen*, – felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban nagy-, vagy dédnagybátyáim ők. S rokonom a hitétváltó Balassa, az evangélikus Berzsenyi és Petőfi, a kálvinista Kölcsey, a katolikus Vörösmarty, vagy Babits, avagy a zsidó Szép Ernő, vagy Füst Milán, hogy közelebb jöjjenek. S az ősök? A Berzsenyi szemével látott Horatius éppúgy, mint a zsidó Salamon, a zsoltáros Dávid király, Ésaías, vagy Jézus, Máté vagy János, stb. rengeteg rokonom van. De semmiesetre sem *csak* Salamon, Dávid, Ésaías, Szép Ernő vagy Füst! Vannak távolabbi és közelebbi rokonaim. Nem mondtam ezzel újat Neked azt hiszem. Ezt így érzem és ezen a »belső valóságon« nem változtathatnak törvények.”²

Írói önmeghatározásukhoz Radnóti és Rushdie is kijelölt egy térbeli vagy időbeli kapcsolódási pontot: a származást jelentő szülőházat, illetve az irodalmi eredetet jelentő költőportrékat.

Ez a naplórészlet azért is értékes dokumentum, mert Radnóti Miklós életművének nem a legfeltűnőbb, legalábbis nem a leggyakrabban elemzett vonásai közé tartozik az önreferencialitás. Ennek bizonyára nem figyelmen kívül hagyható oka, hogy műveinek értelmezésére rávetült a költő halála, amelynek előérzete és látomása az életmű igen korai szakaszától kezdve folyamatosan megfogalmazódott. Az utolsó versek kéziratának sorsa és negyedik *Razglednica* szövege pedig olyan önbeteljesítő dokumentuma ennek az előérzetnek és látomásnak, azaz élet és mű olyan erős, sűrű és – lényegi sajátosságként – láthatóvá tett szálakkal fonódott össze, hogy Radnóti élete és költészete önértelmező történetként is jól elbeszélhető lett.

Radnóti ráadásul nemcsak halálát beszélte el verseiben, hanem egy prózai írásában élet és mű szoros összekapcsolódását is megfogalmazta. A József Attila hátrahagyott verseihez fűzött jegyzetében 1941. november 1-én ezt írta: „A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen

² Radnóti 2003, 189-190.

egész lesz, s a kompozíció, melyet életében szinte testével takar, a test sírbahulltával látható lesz, az életmű fényleni és nőni kezd. A versek sugarat vetnek egymásra, a nagy versek megragyogtatják a közömbösebb darabokat is, a halállal gyászoló éjszaka borul a műre, hogy sötétjén a gyöngébb fényű csillagok is felragyoghassanak. Minden töredék, minden papírlapon talált sor *adalék* lesz, adalék az életműhöz, a nagy egészhez, mely lezárt, szigorúan befejezett és összetartozó immár.”³

Ugyanez a gondolat már egy évvel korábban, 1940. december 28-án szerepel a naplójában. Ráadásul itt azzal vezeti elő, hogy egy évvel a bejegyzés előtt egy munkásoknak tartott József Attila-előadáson már mondott valami hasonlót.⁴ Azaz hosszan érlelte a gondolatot, háromszor is átfogalmazta.

Ez azért is figyelemre méltó dolog, mert Radnóti nem volt elméleti irányultságú költő, költészetesztétikai érdeklődésnek kevés nyomát találni írásaiban. Egy korai, 1934-ben keletkezett rövid tanulmányában, amelynek címe *Jegyzetek a formáról és a világszemléletről* és amelyek inkább afféle schlegeli töredékek, Lukács György hatására megkísérelte összefoglalni, mit jelent a szocialista forradalmiság a költészetben.⁵ Radnóti idegen terepen mozgott, amikor ideológiai kérdéseket akart tisztázni, talán ezért választotta a folyamatos érvelés helyett a töredékes jegyzetformát. Ez az írás korai versfelfogásának lezárása, sőt, meghaladása. Érvelése, bármennyire kidolgozatlan is, kettős: egyrészt hangsúlyozza a „forradalmi világnézet”, a „harc”, az „anyagszerűség” elsődlegességét, de rögtön túl is lép a tartalom és forma szembeállításán (azaz miközben Lukácsra hivatkozik, Sík Sándor elveit alkalmazza⁶). A formával nevelés gondolata mint morális tényező szintén Sík Sándor felfogását visszahangozza.⁷ Az pedig, hogy a forma szerepét meghatározónak, az úgynevezett világnézeti-tartalmi elemekkel egyenrangúnak tartja, már költői fordulatának jele.

A *Jegyzetek* minden forradalmiságra vonatkozó kitétele ellenére úgy is olvasható, mint saját költői klasszicizálódása melletti érvelés. A tanulmányt Radnóti 1934 novemberében jelentette meg a *Független Szemlében*, közvetlenül azután, hogy néhány hónappal korábban,

³ Radnóti 2007a, 375-376.

⁴ Radnóti 2003, 128.

⁵ Radnóti 2007b

⁶ V. ö. Sík 1943, 135-141. Természetesen amikor Sík hatásáról beszélek, nem a Radnóti írása után közel egy évtizeddel megjelent *Esztétika* hatására gondolok, hanem Sík egyetemi előadásainak, szemináriumainak és Radnóttal folytatott magánbeszélgetéseinek hatására.

⁷ V. ö. Sík 0943, 112-116.

1934 nyarán elsajátította a kötött verselés szabályait, és szeptemberben megírta első metrikai tekintetben is hibátlan költeményét, a *Pontos vers az alkonytról*.

Az írásnak a forma kérdésével foglalkozó gondolatai egyébként szerepelnek az 1933/34-ben készített *Kafka Margit művészi fejlődése* című doktori értekezés elején is, a *Jegyzetekben* csupán marxista-lukácsista kiegészítéseket fűzött hozzájuk.⁸ A doktori értekezésben külön fejezetet szentelt a szabadversnek, amelyben kísérletet tett a szabadvers tipizálására, leválasztva Kafka szabadvers-kezelését Füst Milánéről.⁹ (Kassák szabadversével később, 1939-ben külön tanulmányban foglalkozott.¹⁰) Itt már gyakorlati kérdéseket tárgyalt, és bár a verstechnikai megjegyzések sem gyakoriak életművében, ezek jobban jellemzik a versről való gondolkodását. 1939. szeptember 4-i nevezetes naplóbejegyzésében leírt egy esetet, amikor Gellért Oszkár (Babits Mihállyal egyetértésben) belejavított *A »Meredek út« egyik példányára* című versébe, a „mert maga még sosem ölt” sort „mert maga sosem ölt”-re változtatva, a felháborodott költő szerint tönkretéve a daktiluszt.¹¹ Végül azonban mégiscsak elfogadta a javítást, versének végleges gépiratában is a Gellért-féle változat szerepel. Radnóti kéziratok hagyatékában fennmaradt egy *Adalék a verstan-oktatás kérdéséhez* című, ötoldalas tanulmányvázlata¹², Radnóti Miklósné emlékezete szerint pedig a háború után a budapesti egyetem bölcsészkarán szeretett volna verstant tanítani.

Ha Radnótótól kevés olyan írás maradt is fenn, amelyben a költészetelméleti kérdésekkel vagy saját gyakorlati verstechnikai problémáival foglalkozott volna, magukban a versekben annál több utalás történik saját vers voltukra és a költői tevékenységre. A zárt szövegegységnek felfogott életmű, azon belül pedig az egyes kötetek kohézióját az önreflexivitás rendkívüli mértékben megnöveli. Radnóti a *Pogány köszöntőtől*, sőt, már gépiratban fennmaradt diákkori kompozícióitól (*Halk, halálos hárfazengés*, „*Die Liebe kommt und geht*”, *Az áhitat zsoltárai*, *Tájképek*¹³) kezdve architektonikusan megszerkesztette kötetait. Már akkor is kitűnő, jelentést hordozó kötetkompozíciókba szerkesztette műveit, amikor az egyes verseket még nem tudta

⁸ Radnóti 2007c, 251.

⁹ Radnóti 2007c, 284-289.

¹⁰ Radnóti 2007d

¹¹ Radnóti 2003, 78-79.

¹² MTA Kézirattár, feldolgozás alatt.

¹³ MTA Kézirattár, feldolgozás alatt.

tökéletesen megmunkálni. Egységes szerkezet jellemzi a posztumusz *Tajtékos ég* című kötetet is, amelyet Radnóti harmadik munkaszolgálatára előtt már fő vonalaiban összeállított, de végső formáját Gyarmati Fanni alakította ki, amikor a Szalai Sándor által hazajuttatott bori verseket időrendben a kötet végére illesztette.

A teljes életmű önreferenciális zártságát jól mutatja, hogy Radnóti köszöntéssel kezdi az életművét (*Pogány köszöntő, Köszönts a napot!*) és a negyedik *Razglednicában* a lezárulás bejelentésével, azaz formális retorikai berekesztéssel fejezi be („Igy végzed hát te is – / sugtam magamnak”). A köszöntés egy költői életmű megnyitásának a bejelentése, míg a lezárulás természetesen a halált jelenti, vagyis az élet lezárulására vonatkozik, csak hogy a negyedik *Razglednica* egyrészt az életműben betöltött helyzeténél fogva mint retorikai zárlat óhatatlanul metaköltészeti jelentést is kap, másrészt ezt a metaköltészeti jelentést előkészíti az egész életművet behálózó önreferenciális utalások és metaköltészeti elemek nagy száma.

A látható életművet, tehát a *Radnóti Miklós összegyűjtött versei és versfordításai* című kötet¹⁴ önálló versanyagát megvizsgáltam abból a szempontból, hogy hány versben található önmagára utaló elemet.

Hasznos adatokkal szolgáltak Radnóti címadási szokásai. A cím ugyanis olyan eszköz, amely a mű „egyszeri és megváltozhatatlan mivoltának megjelölésére szolgál”¹⁵, tehát retorikailag kijelöli, bejelenti a mű kezdetét. Amikor tehát felhívja a figyelmet a műre, például annak tárgyára, műfajára vagy más tulajdonságára, jellegzetesen önreferenciális szerepet tölt be.

A kötetben a cikluscímeket és a cikluson belüli címeket is számolva összesen 397 cím van. Ebből 146 cím tartalmaz olyan elemet, amely arra utal, hogy az utána olvasható szöveg vers. Ilyen elemnek tekintem, ha a vers címében megjelenik a vers szó (például *Tavaszi szeretők verse, Játékos vers aratás után, Szerelmes vers Boldogasszony napján, Pontos vers az alkonyatról, Szerelmes vers az Istenhegyen*); a vers szó valamelyik szinonimája (például *Erdei ének valahonnan, Csöndes sorok lehajtott fejjel, Dal, Együgyű dal a feleségről*); ilyen elemnek tekintek mindenfajta műfajmegjelölést (például *Az áhitat zsoltárai, Elégia egy csavargó halálára, Sirató, Virágének, Két groteszk, Rímpárok holdas éjszakán, Tűzhimnusz, Téli kórus, Ballada, Toborzó, Altató, Köszöntő, Előhang, Három részlet és egy nagyobb lírai kompozícióból, Háborús napló:, Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához, Októberi vázlat, Hasonlatok, Két töredék,*

¹⁴ Radnóti 2006.

¹⁵ Thienemann 1931, 91-92.

Októbertvégi hexameterek, Tétova óda, Hetedik ecloga, Levél a hitveshez); és ebbe a csoportba sorolhatók az olyan más művészeti ágból kölcsönzött műfajt jelölő címek is, mint az *Arckép* vagy a *Variáció szomorúságra*. Ide sorolhatók továbbá Radnóti egyéni műfajmegjelölései (például *Szerelmes keseredő, Szusszanó, Bájoló, Számadás, Mondogatásra való, Razglednica*).

Az önreferenciális címeknek van egy másik nagyobb csoportja. Ebben a címek az írás aktusára, a költői tevékenység folyamatára vagy valamely azzal kapcsolatos elemre utalnak. Az előző és ez az újabb csoport persze nem határolható el minden esetben élesen egymástól. A *Lapszélre* verscímet például lehet műfajmegjelölőnek is tekinteni (marginália), de felfogható úgy is, mint amely a költői tevékenységre utal: a költő valamiféle szöveghez éppen lapszéli jegyzeteket fűz. A *Sirálysikoly* esetében a sikoly a dal, ének stb. szinonimája is lehet, de a cím jelentheti a sikoltás aktusát is. Tisztább eset a *Tavasza jósolok itt, a Kortárs útlevelére, az Egy verselőre*, illetve ennek a ciklusnak első darabja, a *Költői verseny*, aztán A „*Meredek út*” egyik példányára, az *Írás közben, a Déltől estig* ciklus alcíme: *Költői gyakorlat. Az 1931. április 19.* alcíme, *Uj könyvemet tegnap elkobozták* szintén önreferenciális, hiszen a saját költői művével történt esetre utal. Tágabban pedig az *Emlék, Piranói emlék* verscímek is az alkotás folyamatára utalnak, amennyiben a cím az emlékefelidezés folyamatát ígéri.

Végül egy harmadik címcsoport költőket, írókat, festőket, azaz társalkotókat idéz meg, következésképp akár van a vers szövegében önutalás, akár nincs, a versek az önreferencialitás körén belül helyezkednek el. Ilyen címek például a következők: *Elégia Juhász Gyula halálára, Csak csont és bőr és fájdalom (Babits Mihály halálára), Federico García Lorca, Álomi táj (Clemens Brentano emlékének), Estefelé (Fametszet, Buday Györgynek), Nem bírta hát... (Dési Huber István emlékére)*.

Az önreferenciális címekkel Radnóti azt nyomatékosította, hogy az olvasó költői szövegekkel találkozik; a címadó gesztus lényege a szimbolikus térfoglalás, hogy tudniillik a költő kijelöli saját pozícióját, bejelenti igényét, hogy költőként azonosítsák..

Természetesen magukban a szövegekben is számos önreferenciális elem található, és Radnóti költői önszemlélete, vagyis azt, hogy hogyan látta és hogyan jelenítette meg magát verseiben, hogyan gondolkodott a költészet szerepéről általában és saját költői szerepéről szűkebben, ezeknek a szövegrészleteknek az értelmezésével bontható ki.

Mielőtt azonban erre sor kerülne, érdemes megemlíteni néhány számszerű adatot. Feltűnő ugyanis, hogy önértelmező, tehát a versre, illetve a költői tevékenységre utaló szövegrészeket számos olyan versben is előfordulnak, amelynek címében nincs önmagára utaló elem. Még feltűnőbb, hogy különösen első két kötetben nagy az eltérés az önreferencialitás két formája között. A *Pogány köszöntő*ben tizenkét önreferenciális verscím van, de a költészetre csak egyetlen szövegutalás történik. Az *Újmódi pásztorok énekében* tizenhat ilyen verscímet találunk, de szövegrészt csak hármat. A *Lábadozó széltől* kezdődően (ennek a kötetnek egyik fontos témája az *Újmódi pásztorok énekének* sajtópere) megnő az önreferenciális versszövegek aránya. Az önutalás tartalmazó címek és szövegek aránya itt például kilenc/nyolc, az *Újholdban* tizenhárom/öt, a *Járkálj csak, halálraitélt!*-ben nyolc/nyolc, a *Meredek útban* tizenhat/tizenhét, a *Tajtékos égben* harminckilenc/harmincnyolc. Az önutalások száma kötetről kötetre észrevehetően nő, és a költői önpozicionálást jelző címek mellett látványosan emelkedett a metapoétikai szövegutalások száma.

Ezeket a számokat más megvilágításba helyezi, ha azt is figyelembe vesszük, hogy vannak olyan versek is, amelyeknek a címében nincs önreferenciális elem, de a szövegében igen. Ezeknek a verseknek a száma is a *Lábadozó széltől* szaporodik meg: a *Pogány köszöntő*ben nincs ilyen vers, az *Újmódi pásztorok énekében* kettő van, a *Lábadozó szélben* öt, az *Újholdban* kettő, a *Járkálj csak, halálraitélt!*-ben hét, a *Meredek útban* kilenc, a *Tajtékos égben* huszonhárom.

A költő által összeállított kötetekben 318 verscím van, ezek közül (a címek után álló alcímeket is figyelembe véve) összesen 115 közli a versről, hogy vers. 80 vers szövege tekinthető részben vagy egészben önreferenciálisnak, és ezek közül 48 akad, amelynek a címe nem, de a szövege tartalmaz metapoétikai utalást. A címeket és a csak szövegszerű önutalásokat összeadva azt kapjuk, hogy 318 versből 115 plusz 48, azaz 163 vers tartalmaz önreferenciális elemet. Ez a szűken vett életműnek több mint a fele. (A zsenyéket, hátrahagyott verseket, a költői életmű periferiáit is beleszámolva ez az arány 397/199.)

Ezek a számok persze akkor vezethetnek érvényes következtetésekhez, ha összevethetők más költők hasonló adataival. Hozzávetőleges számításom szerint, kerekített értékeket adva meg ez az arány Radnóti néhány kortársánál így fest: Jékely Zoltánnál 950/250, József Attilánál 800/300, Kálnoky Lászlónál 580/120, Szabó Lőrincnél 1200/200, Vas Istvánnál 550/160. Ha tehát adataim helyesek, Radnótinál magasnak tekinthető a metapoétikai utalások számaránya.

Az önutalások eloszlásából adódik néhány következtetés. Mindenekelőtt az, hogy amikor Radnóti pályája kezdetén már a címadással is jelezni kívánta költői pozícióját, ennek a pozíciónak mibenlétére ritkán reflektált. A *Pogány köszöntő*ben a *Sirálysikoly* az egyetlen vers, amely ezt a költői pozíciót értelmezi: „Vészes sirálysikollyal ha fölsikoltok / nem hallja senki pedig / testvéreim / a milliók / sikoltanak akik meghalnak valahol / és milliók / akik helyett élek / [...] és támadok fel Krisztusként”¹⁶ Nagyjából ez a közösségi, a közösségért krisztusi áldozatra kész költőszerep maradt érvényben később is. Ez a tizenkilencedik század elején, a romantikus költészetben kidolgozott szerep a kimondást tettnek, sőt, bizonyos esetekben harcnak fogja fel. Ezt a szerepet fogalmazza meg az *1932. október 6.*, a *Tavasza jósolok itt*, a *Mint a bika*, a *Tört elégia*, a *Kortárs útlevelére*. Radnóti tiszta formájában indulásakor fogalmazta meg ezt az eszményt, és a versek versváltát hangsúlyozó önreferenciális címekkel is ezt a költői szerepértelmezést erősítette magában és olvasóiban.

Ebből a szerepből mindvégig megőrződött valamennyi. A harcosság tematikailag olyan későbbi versekben tért vissza, mint a *Törvény*, de a harcos költői indulat továbbélését jelzik Az *undor virágaiból*, az *Egy verselőre* epigrammái. A közösségi költőszerep fogalmazódott át a *Himnusz a békéről* többes szám első személyében, a *Hispania, Hispania*, a *Mint észrevétlenül*, a *Nem tudhatom...* hivatkozásaiban a szegényekre, a dolgozókra, a népre. Az ifjúkori, kötetbe nem sorolt *Rettentő, dühös arckép* ugyan rettentő messze van a *Nyolcadik ecloga* költői-prófétai dühétől, de nem olyan messze, hogy ne lenne köztük kapcsolat. És az ifjúkori szerep emléke él tovább abban is, ahogyan a *Csak csont és bőr és fájdalom*ban újraértelmezi saját helyzetét Babits halála után. De itt, miközben példának tekintett nagy költőelőd halála többes szám első személyben és az árvaságról beszél („árván maradtunk most a Múvel itt”), a közösség leginkább valamiféle szakmai-értelmező közösség. Annak a (Sík Sándor esztétikai tanításait idéző) kijelentésnek, hogy „a Mú a mérték” itt nem fogalmazódik meg művészetén kívüli célokra közvetlenül lefordítható morális tartalma.

Ez az elmozdulás, talán váltás, a Radnóti életműépítésére jellemző módon a *Járkálj csak, halálraitélt!* című kötet 1935. március 17-i keltezésű, *Írás közben* című versének egy motívumismérlésében érhető tetten. Nem elhanyagolható már az a gesztus sem, hogy a „sikoly”-

¹⁶ A versidézetek forrása: Radnóti 2006.

a „jósolok”-féle önmeghatározás után ekkor, 1935-ben a költő egyszerűen szakmája gyakorlása közben fogalmazza meg magát: írás közben. A vers negyedik sorában – „Virágszülőként kezdtem én el” – az 1932-es *Tavasza jósolok itt* második versszakának első sorára utal: „Akkor még virágszülő költőként álltam”. A költő mint virágszülő, azaz képzeletével esztétikai tárgyat teremtő művész már ebben a három évvel korábbi versben is múltidőbe került, de itt még „harcaim ustora duruzsol” és „készül a téli csatákra”. Az *Írás közben* költője is a küzdő szerepében határozza meg magát, „megszoktam rég a harcot itt”, de már vonzó, azaz a *Kortárs útlevelére* című önértelmezéssel ellentétben nem elvethető alternatívát jelent az elbujdoklás és a békés műhelymunka.

Radnóti költészetében ettől kezdve szaporodnak meg azok a önreferenciális elemek, amelyek a költői tevékenységre utalnak: a költői gyakorlatok (*Déltől estig*), verses naplók (*Háborús napló:*), költői jegyzetek (*Hajnaltól éjjelig*), lapszéli jegyzetek (*Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához, Lapszéli jegyzet Lukácshoz*), a *Papírszeletek*, töredékek (*Két töredék*). Ez nem csupán azt jelzi, hogy megváltoztak költői írásszokásai, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy megváltoztak, hanem sokkal inkább azt, hogy a költészetéről vallott felfogása változott meg: kialakította magának azt a műhelyt, amelyben szoros és szűkös körülményei között, de mégiscsak alkotni tudott. Befelé fordult, de épp ezért időről időre beengedte olvasóját a műhelybe, mert a költő mint mesterember önreprezentációja az újfajta versekhez értelmezési keretet is kínált.

De nemcsak erről van szó. Hanem arról is, hogy a költői szerepre vonatkozó általános felfogását Radnóti az utolsó pillanatig hangsúlyosan újra- és úrafogalmazta (például az *Első, Második, Negyedik, Ötödik, Nyolcadik eclogában*, a *Töredékben*), tehát folyamatos alakulásában mutatja azt be. Ezt erősítik azok a mozzanatok, amelyek annak a költőnek az önportréját villantják fel, aki megfogalmazza a saját szereplehetőségeit. Ezáltal maga a megfogalmazás gesztusa is hangsúlyt és jelentést kap. Így például az, ahogyan a *Mint észrevétlenül*ben leírja, hogy a „tollára dől”, *A bujdosóban* hogy „tollamból vers szívárog”, a *Ha rámfigyelszben* hogy „Kabátom belső balzsebében, / éppen szívem fölött a tiszta toll”, a *Két töredék* második részében hogy „állok, / kibomló látomásaim között”, az *Ó, régi börtönökben* az, ahogyan a fennkölt, hősi költőhaláltól is megfosztva „ül és néz. Mert semmit sem tehet”, és végül az, ahogyan „Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva” írja a *Hetedik eclogát*.

Ezek az önreferenciális elemek az írást jól érzékelhetően folyamatként jelenítik meg, szemben a korábbi, statikus szereppel és kinyilatkoztató beszédmóddal. A fiatalkori versek, mint a *Sirálysikoly*, nem reflektálnak magára az írásfolyamatra, a vers mint kész termék hivatott kifejteni közösségi hatását. Radnóti pályájának érett szakaszában azonban a költőt, ahogy versének címe is mondja, *Írás közben* ábrázolja, a verset pedig alakulásában mutatja. A vers, amelynek szövege utal a létrejövés folyamatára, éppúgy a romantikus költészetesztetikához kapcsolódik, mint a küzdő költő szerepe. Csak másként. Az *Athenäum töredékek* 116. darabjában a Schlegel-fivérek megfogalmazása szerint a romantikus költészet lényege az, hogy „örökké csak alakulhat, kész és befejezett soha nem lehet”.¹⁷ Az önreferencialitás persze nem a romantika találmánya, de a romantikus költészetfelfogásnak vált meghatározó jegyév: az önnön versváltára utaló vers a költészet határait kutatja és tágítja.¹⁸ Ez az esztétika ellenpontozta, helyezte perspektívába azt az énképet, amely előbb ifjúkori nagyralátással virágszülöként határozta meg magát, majd harcusként. A *Töredékben* és a *Nyolcadik eclogában* végső gesztusként átrakta a kimondás, másképpen az emlékörzés terhét a prófétákra. Nem háritotta el magától, csak belátta, hogy szűkülő lehetőségei bezárultak. A költő valószínűleg ezért hagyja válasz nélkül a próféta szavait a *Nyolcadik ecloga* végén. Igaz, a költői szereppel foglalkozó eclogák közül ez az egyetlen, amelyben nincs szó költőhalálról, amely viszont a költői önreprezentáció leggyakoribb látomása.

Ezen a ponton ér össze a Radnóti életművét átszövő két legfőbb motívum. A teljes költői életmű felében lelhetők fel önreferenciális elemek, és a felében fogalmazódik meg a szorongás, halálsejtelem vagy biztos haláltudat motívuma.¹⁹ A kettő, ha nem is hiánytalanul, de jelentős mértékben átfedi egymást. Mint a *Tétova ódában*, amelyben a nyelvi önreprezentációk során megformált költői személyiség így határozza meg magát: „mert annyit érek én, amennyit ér a szó / versemben”. Az én és a nyelv viszonyában itt mintha a nyelv lenne elsődleges, mintha teljesen lefedné a versben, versből megformált ént. Csakhogy az idézetet – amely történetesen egy tétovának nevezett, de nem a költő érzelmi bizonytalansága, nem is szemérmessége, még csak nem is a visszautasítástól való félelme miatt tétova szerelmi vallomás közepén helyezkedik el – az a kijelentés előzi meg, hogy „Hasonlat mit sem ér. Felöltik s eldobom. / És holnap az egész

¹⁷ Schlegel 1980, 261.

¹⁸ A gondolat számos kifejtése közül ld. O’Neill 1997, xix.

¹⁹ Ennek részletes bizonyítását ld. Ferencz 2009, 431-434.

ujra kezdem”. Az óda azért tétova, mert az elmondás, a nyelvi megformálás bizonytalan, és azért bizonytalan, mert maga a nyelv bizonytalanítja el hozzávetőleges paneleivel, pontatlan klisékeivel, üres kitöltőelemeivel. A költői megszólalásnak tehát azonosnak kell lennie magával a költővel, vagyis azzal, ahogyan a költő önszemlélete megformálja önmagát. És valóban, az idézet így folytatódik: „s mert ez addig izgat engem, / míg csont marad belőlem s néhány hajcsomó.” Az a kijelentés tehát, hogy „mert annyit érek én, amennyit ér a szó / versemben”, mindkét irányból értelmezhető: a költői én érvényessége pontosan nyelvének határáig terjed, ám a nyelv lehetőségei sem nyúlnak túl a költői én határán: a költői én önreferenciája és a vers önreferencialitása összeér. Én és nyelvi megformálás, élet és mű nem választhatók szét. Úgy töltik ki egymást terét, mint Rushdie emlékezetét rég eltűnt szülőházának képe, amelyet persze a képzeletével lakott be; és úgy alakítják egymást, mint Radnóti a szobája falán függő képekről rátekintő költőelődök, akiknek szemében persze az ő pillantása látta meg magát.

HIVATKOZOTT MŰVEK

Ferencz 2009 = Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Második, javított és részben átdolgozott kiadás. Budapest, Osiris Kiadó, 2009

O’Neill 1997 = Michael O’Neill: *Romanticism and the Self-Conscious Poem*. Oxford, Clarendon Press, 1997

Radnóti 2006 = *Radnóti Miklós összegyűjtött versei és versfordításai*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Budapest, Osiris Kiadó, 2006

Radnóti 2007a = Radnóti Miklós: *Jegyzet József Attila hátrahagyott verseihez*. In: *Radnóti Miklós összegyűjtött prózai írásai*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007, 373-377.

Radnóti 2007b = Radnóti Miklós: *Jegyzetek a formáról és a világszemléletről*. In: *Radnóti Miklós összegyűjtött prózai írásai*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007, 333-337.

Radnóti 2007c = Radnóti Miklós: *Kafka Margit művészi fejlődése*. In: *Radnóti Miklós összegyűjtött prózai írásai*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007, 235-324.

Radnóti 2007d = Radnóti Miklós: *Kassák Lajos költészete*. In: *Radnóti Miklós összegyűjtött prózai írásai*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007, 368-372.

Radnóti 2003 = Radnóti Miklós: *Ikrek hava – Napló*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003

Rushdie 1991 = Rushdie, Salman: *Imaginary Homelands. Essays and Criticism 1981-1991*. London, Granta Books, 1991

Schlegel 1980 = Schlegel, August Wilhelm és Friedrich: *Válogatott esztétikai írások*. Budapest, Gondolat, 1980. Az idézett részletet Tandori Dezső fordította.

Sík 1943 = Sík Sándor: *Esztétika II*. Budapest, Szent István-Társulat, é.n. [1943]

Thienemann 1931 = Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, Danubia Könyvkiadó, 1931

FÜGGELÉK

I. ÖNREFERENCIÁLIS ELEMeket TARTALMAZÓ VERSCÍMEK (ALCÍMEK)

POGÁNY KÖSZÖNTŐ (1930)	(Naphimnusz)
Erdei ének valahonnan	(Modern idill)
Tavaszi szeretők verse	Pontos vers az alkonyatról
Játékos vers aratás után	Vénasszonyok nyara
Az áhitat zsoltárai	(Altató)
Sirálysikoly	Szerelmes vers az Istenhegyen
Szegénység és gyűlölet verse	Szerelmes vers az erdőn
Májusi igazság	Kortárs útlevelére
Italos ének	
Variáció szomorúságra	JÁRKÁLJ CSAK, HALÁLRAÍTÉLT! (1936)
Szerelmes vers Boldogasszony napján	Alkonyi elégia
Téli vers	Írás közben
Csendes sorok lehajtott fejjel	Himnusz
	Bizalmas ének és varázs
ÚJMÓDI PÁSZTOROK ÉNEKE (1931)	Déltől estig (Költői gyakorlat)
Októberi vázlat	Háborús napló:
Két groteszk	Ballada
Péntek éji groteszk	Elégia (Már arrafelé is öszül, ahol)
Kedd éji groteszk	
Télre leső dal	MEREDEK ÚT (1938)
Tavaszi vers	Ez volna hát...
Elégia egy csavargó halálára	Himnusz a Nílushoz
Sirató	Hajnaltól éjfélig (Istenhegyi jegyzetek)
Hajnali elégia	Röviden
Kedvetlen férfiak verse	Lapszélre
Elégia, vagy szentkép, szögetlen	S majd így tűnődöm
Szerelmes keseredő	Emlék
Arckép	Piranói emlék
Két szentkép	Toborzó
Boldog, hajnali vers	Ének a halálról
Három részlet és egy nagyobb lírai kompozícióból	Elégia Juhász Gyula halálára
	Keserédes
LÁBADOZÓ SZÉL (1933)	Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához
Férfinapló	Il faut laisser...
1931. április 19. (Uj könyvemet tegnap elkobozták)	Himnusz a békéről
Estefelé (Fametszet, Buday Györgynek)	Első ecloga
Szerelmes vers november végén	
Szusszanó	TAJTÉKOS ÉG (1946)
Fogaid ne mossa panaszszó	Federico García Lorca
Júliusi vers, délután	A „Meredek út” egyik példányára
Tavasza jósolok itt	Dal (Búbánattól ütötten)
Ének a négerről, aki a városba ment	Szerelmes vers
	Két töredék
ÚJHOLD (1935)	Együgyű dal a feleségről
Montenegrói elégia	Talán...
Tört elégia	Palinódia
Emlékező vers	Emlékeimben
Férfivers	Eső esik. Fölszárad...
Számadás	Az undor virágaiból
Tűzhimnusz	Második ecloga
Nyári vasárnap	Harmadik ecloga

Csak csont és bőr és fájdalom (Babits Mihály halálára)
 Hasonlatok
 Egy verselőre
 1. Költői verseny
 Bájoló
 Rímpárok holdas éjszakán
 Száll a tavasz... (Előhang az Eclogákhoz)
 Virágének
 Októbervégi hexameterek
 Negyedik ecloga
 Tétova óda
 Ötödik ecloga
 Nem bírta hát... (Dési Huber István emlékére)
 Papírszeletek
 Kis nyelvtan
 Hasonlat
 Mese
 Álomi táj (Clemens Brentano emlékének)
 Töredék
 Hetedik ecloga
 Levél a hitveshez
 A la recherche...
 Nyolcadik ecloga
 Razglednica
 Razglednica (2)
 Razglednica (3)
 Razglednica (4)

ZSENGÉK
 Vergődés
 Levél
 Tájképek
 Az áhitat zsoltáiraiból

Őszi vers

KÖTETBE NEM SOROLT ÉS HÁTRAHAGYOTT VERSEK
 (1930-1944)

Variáció szomorúságra
 Szerelmes, őszi vers
 Szombat éji groteszk
 Rettentő, dühös arckép
 Párisi elégia
 Kerekedő mitosz
 Helyzetjelentés
 Betyárok verse
 Téli kórus
 Acélkórus
 Ismétlő vers
 Emlékvers
 Mondogatásra való
 Előhang
 Déli vers
 Elégia (Ó, hős öregember!)
 Az „Újhold” ajánlása
 Henri Barbuse meghalt
 Lapszéli jegyzet Lukácshoz
 Köszöntő (Egy Sík Sándor-ünnepély prologusa)
 Előhang egy „monodrámához”
 [Töredék 1944-ből]

EATON DARR STRÓFÁI (1940-1943)

Ballada
 Csendélet

TRÉFÁS VERSEK
 Születésnap eclogácska
 Cserépfalvi Katinak

II. ÖNREFERENCIÁLIS ELEMÉKET TARTALMAZÓ VERSSZÖVEGEK

POGÁNY KÖSZÖNTŐ
 Sirállysikoly

ÚJMÓDI PÁSZTOROK ÉNEKE
 Beteg a kedves
 Boldog, hajnali vers
 Szerelem

LÁBADOZÓ SZÉL
 Férfinapló
 1931. április 19. (Új könyvemet tegnap elkobozták)
 1931. december 8.
 1932. január 17.
 1932. április 24.
 1932. május 5.
 1932. október 6.
 Tavaszra jósolok itt

ÚJHOLD
 Mint a bika
 Tört elégia
 Férfivers
 Este a kertben
 Kortárs útlevelére

JÁRKÁLJ CSAK, HALÁLRAÍTÉLT!

Írás közben
 Háborús napló
 1. Hétfő este
 2. Kedd este
 3. Fáradt délután
 4. Esteledik

Alvás előtt
 Törvény
 Elégia

Járkálj csak, halálraítélt!

MEREDEK ÚT

Ez volna hát...

Este a hegyek között

3 [„Eszem, iszom, iszom, eszem]

4 [Az utak is sötétbe vesztek]

5 [Az ember hóban vándorol]

Három hunyorítás

3 [Tegnapi ujság fekszik a földön]

Hajnaltól éjfélig

Röviden

Lapszélre

S majd így tünődöm...?

Büntudat

Keserédes

Tegnap és ma

Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához

Il faut laisser...

Órizz és védj

Himnusz a békéről

Első ecloga

Huszonkilenc év

TAJTÉKOS ÉG

Hispánia, Hispánia

Federico García Lorca

Nyugtalan órán

Trisztánnal ültem...

Csütörtök

A „Meredek út” egyik példányára

Koranyár

Dal

Alkonyat

Két töredék

2 (S mint bánya mélyén rejlő barnaszén)

Mint a halál

Tarkómon jobbkezeddel

Esó Esik. Fölszárad

Mivégre

Második ecloga

Péntek

Harmadik ecloga

Csak csont és bőr és fájdalom

Nyugtalan őszi

Ha rámfigyelsz

Száll a tavasz...

Éjszaka

Téli napsütés

Negyedik ecloga

Tétova óda

Mint észrevétlenül

Ötödik ecloga

Nem tudhatom...

Nem bírta hát...

Ó, régi börtönök

Zsivajgó pálmafán

Sem emlék, sem varázslat

A bujdosó

Töredék

Hetedik ecloga

Gyökér

A la recherche...

Nyolcadik ecloga

ZSENGÉK

Vergődés

Az áhitat zsoltárai

I [Kedves, miért is játszom boszorkányos]

II [Mégis csak szavakkal szeretlek]

[Szavakkal játékos]

Születés

HÁTRAHAGYOTT VERSEK

Rettentő, dühös arckép

[Most fölfujom...]

Téli kórus

Acélkórus

Ismétlő vers

Emlékvers

Előhang

Elégia (Ó, hős öregember)

Az „Újhold” ajánlása

Köszöntő

[Töredék 1944-ből]

TRÉFÁS VERSEK

[Lám az idén Gyula majd megelőztél]

Születésnap eclogácska

Cserépfalvi Katinak

III. ÖSSZEFOGLALÓ TÁBLÁZAT

Kötet-, illetve cikluscímek	Versek száma	Önreferenciális elemek verscímekben és alcímekben	Önreferenciális elemek versszövegekben	Önreferenciális elemek csak versszövegekben (címben, alcímben nem)
Pogány köszöntő	31	12	1	0
Újmódi pásztorok éneke	35	16	3	2
Lábadozó szél	24	9	8	5
Újhold	29	13	5	2
Járkálj csak, halálraitélt!	39	8	8	7
Meredek út	52	16	17	9
Naptár	12	0	0	0
Tájékos ég	96	39	38	23
Életében megjelent kötetekben összesen	318	115	80	48
Zsengék	56	5	5	2
Kötebe nem sorolt és hátrahagyott versek	31	22	11	3
Eaton Darr strófái	8	3	0	0
Tréfás versek	7	2	3	1
Összesen	397	145	93	54

Önreferenciális elemek a megjelent kötetekben összesen: $115 + 48 = 163/318$

Önreferenciális elemek összesen: $145 + 54 = 199/397$